

УДК 911.3:330.34(477)

ГЕОПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РІВНІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

А. А. Майстер*

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Україна, м. Луцьк, пр-т Волі, 13, 43025***

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах європейської інтеграції та глобалізаційних процесів у світі, активізації усіх соціально-економічних процесів спостерігається підвищений інтерес до вивчення геопросторової диференціації розвитку і господарського освоєння територій країн і окремих регіонів. Нині все більшу увагу дослідників привертає проблема геопросторової нерівномірності господарського освоєння регіонів України різного таксономічного рангу, оскільки вона відображає ступінь використання умовного ресурсного простору, рівень насиченості певної території видами й об'єктами господарської діяльності, ступінь забезпеченості населення її основними елементами продуктивних сил і результатами їх взаємодії, а також результати цілеспрямованого процесу управління розвитком території тощо. На сьогодні питання дослідження оцінки ступеня господарського освоєння території України і в теоретичному, і в практичному аспектах у вітчизняній суспільно-географічній науці приділялося недостатньо уваги. Тому потреба в дослідженнях проблем нерівномірності господарського освоєння території України загалом та її регіонів мезо- й мікрорівня, зокрема, є нагальною, на вирішення яких й спрямоване наше дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї проблеми. Вітчизняною суспільно-географічною наукою нагромаджено чималий досвід із розробки теоретичних і методологічних основ дослідження питань господарського освоєння територій. Аналізом проблем господарського освоєння території як специфічного ресурсу й розробкою теоретико-методичних та методологічних основ вивчення процесу освоєння території займалися багато російських учених. Значний внесок у розробку теоретичних основ географічного вивчення процесів господарського освоєння територій зробили К. П. Космачов [4], Б. М. Ішмуратов, І. В. Канцєбовська і Т. Г. Рунова [3], Ю. С. Нікульников [6], В. П. Мосунов [5], Ю. В. Машуков та ін. Вивчення проблем господарського освоєння території України та, зокрема, питаннями сільськогосподарського використання територій належить до наукових інтересів таких українських учених, як О. Г. Топчієв [11], О. І. Шаблій [7], П. О. Сухий [9] та ін. Дослідження рекреаційного освоєння території України та вивчення соціокультурних типів освоєння здійснював Д. В. Ніколаєнко.

Мета дослідження – проаналізувати особливості геопросторової диференціації рівнів господарської освоєності регіонів України. У процесі дослідження вирішувалися такі **завдання**:

– розрахувати інтегральний індекс рівня господарської освоєності регіонів України;

- проаналізувати особливості геопросторової диференціації господарського освоєння території України;
- провести групування регіонів України за інтегральними індексами рівня господарської освоєності території.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Освоєння будь-якої території найчастіше розуміється як процес залучення її ресурсів у суспільне виробництво та включення в економіку країни нових площ, на яких розвиваються окремі галузі господарства або їх поєднання. Щоб зрозуміти суть поняття „господарське освоєння території” слід розкрити зміст поняття „територія”. Будь-яка територія – це, насамперед, середовище життя й діяльності людського суспільства. На думку Е. Б. Алаєва, „...будь-яка територія виступає вміщувачем (носієм) усіх або майже всіх ресурсів, і, чим більші розміри території, тим, як правило, вона багатша ресурсами; володіє особливим „просторовим“ ресурсом (як операційний базис діяльності суспільства); має, крім кількісних, і якісні характеристики (наприклад географічне положення, особливості рельєфу, розчленованість берегової лінії й т. ін.); однакові за протяжністю території можуть мати різну цінність для суспільства” [1].

Територія – це специфічний вид ресурсу, невід’ємна складова частина сукупного потенціалу розвитку людства загалом, оскільки відображає загальний зв’язок окремих компонентів антропогенного й природного середовища в певних просторових поєднаннях і держави, зокрема, та виступає необхідним елементом її існування як такої [2]. Таким чином, під поняттям „господарське освоєння території” слід розуміти використання її як галузями виробничої сфери, так і сфери обслуговування, що тісно пов’язані з її заселеністю [3]. Тому процес освоєння території доцільно трактувати як формування системи всіх господарських і соціально-економічних видів людської діяльності на земній поверхні [5]. Результатом освоєння території повинна бути її господарська освоєність.

Освоєність території в наукових розробках часто характеризується як ступінь оволодіння суспільством її природно-ресурсним та економічним потенціалами (кількісний аспект) і ступінь зміни, трансформованості навколишнього середовища (якісний аспект) [5]. Основною характеристикою процесу освоєння будь-якої території є такий його показник, як рівень господарської освоєності, під яким розуміють ступінь насиченості певної території територіальними видами й об’єктами господарської діяльності, котру можна кількісно оцінити.

Для визначення рівня господарської освоєності території ми застосували усереднений синтетичний показник, отриманий за агломеративно-ієрархічною процедурою стандартизації, який часто використовують під час класифікації географічних об’єктів. Методика його застосування в географічних науках добре розроблена В. С. Тікуновим [10]. Процедуру стандартизації різнойменних показників здійснено за формулою:

$$\bar{X}_j = \frac{\sum_{i=1}^n |x_{ij} - \bar{x}_j|}{n} \quad \begin{matrix} i = 1, 2, \dots, n; \\ j = 1, 2, \dots, m, \end{matrix} \quad (1)$$

де X_{ij} – стандартизований інтегральний показник (індекс); x_{ij} – часткові показники соціально-економічного розвитку території i ; $\tilde{x}_j$ – найгірші значення (по кожному показнику з усіх, узятих для розрахунків); $\max/\min x_j$ – найбільш відмінні від $\tilde{x}_j$ значення показників; n – кількість досліджуваних територіальних одиниць; m – число показників, узятих для розрахунків. Порівнянням часткових показників усіх територіальних одиниць з умовною, яка характеризується значеннями $\tilde{x}_j$, виконано їх стандартизацію та ранжування. Ранжування здійснено на основі таксономічного методу з використанням евклідових відстаней (d^0) як міри близькості всіх територіальних одиниць (районів) до умовної, що має найгірші значення зі всього комплексу показників.

На основі сумування отриманих стандартизованих значень вихідних показників X_{ij} та визначення їх середнього зваженого стандартизованого значення отримано інтегральний параметр $I_{осв}$, який може бути оцінений як індекс рівня господарської освоєності території окремої адміністративної одиниці. Його розраховано за формулою:

$$I_{осв} = \frac{\sum \bar{X}_{ij}}{n}, \quad (2)$$

де $I_{осв}$ – інтегральний індекс освоєння; X_{ij} – стандартизований показник; n – кількість стандартизованих показників. Величина $I_{осв}$ коливається від 0 до 1 і є безрозмірною величиною, яка виражає кумулятивний ефект урахування різноманітних часткових соціально-економічних параметрів, узятих для розрахунків.

Для визначення індексів рівня господарської освоєності території регіонів України було взято вихідні усереднені часткові показники за 2009–2011 рр., які відображають як абсолютні параметри різних видів людської діяльності, так і відносні в розрахунку на одиницю площі території. Для розрахунків залучено 87 абсолютних і відносних показників, які відображають різноманітні сторони господарської діяльності (показники заселеності території, транспортного та земельного забезпечення, промислової, сільськогосподарської, лісгосподарської й зовнішньоекономічної діяльності, показники діяльності окремих галузей сфери послуг тощо) [8].

Геопросторовий аналіз особливостей геопросторової диференціації рівнів господарської освоєності території України показав значні територіальні відмінності в рівнях господарської освоєності території регіонів країни. Тому за показником інтегрального індексу рівня господарської освоєності території регіони України згруповано в п'ять груп за такими рівнями господарської освоєності території: із низьким, нижчим від середнього, середнім, вищим від середнього й високим.

Найвищий рівень господарської освоєності території мають давнозаселені центральні і західні області України, а також промислові регіони Подніпров'я і Донбасу. Серед них лідирує м. Київ, яке має найбільше значення індексу господарської освоєності території в Україні ($I_{осв} = 0,721$). Високий інтегральний індекс рівня освоєності території мають Донецька (0,487) і Дніпропетровська (0,446) області. Дуже високий рівень господарської освоєності території Київської міської ради зумовлений високими показниками соціально-економічного розвитку, концентрації населення, виробничої й невиробничої інфраструктури, високою щільністю житлової й промислової забудови. Донецька та Дніпропетровська області

мають також високий рівень господарської освоєності території, що зумовлений високим потенціалом промислового розвитку.

До другої групи належать регіони, які мають вищий від середнього рівень господарської освоєності території. Це Львівська, Харківська, Вінницька, Київська, Одеська і Полтавська області. Для цих областей індекс рівня господарської освоєності території коливається від 0,391 до 0,319. Більшість із цих областей розміщені в природно-географічній зоні Лісостепу, лише Одеська і південні частини Харківської і Полтавської областей розміщені у Степовій зоні, а північна частина Київської області – в Поліссі. Розміщення цих регіонів у Лісостеповій і Степовій зонах із сприятливими фізико-географічними умовами сприяє веденню різноманітної господарської діяльності. Високий рівень освоєності території Київської області зумовлений також розміщенням у межах її адміністративної території м. Києва, яке є головним економічним ядром країни і від якого поширюються імпульси розвитку на сусідні території, тобто на Київську область. Регіони цієї групи мають вищий від середнього рівень соціально-економічного розвитку, високу розораність території (понад 70 %), високу щільність транспортних шляхів.

До третьої групи із середнім рівнем господарської освоєності території належать Хмельницька, Черкаська, Луганська області, АР Крим, Запорізька і Тернопільська області ($I_{осв} = 0,294-0,268$). Ці регіони мають переважно середній рівень соціально-економічного розвитку. Для цих областей характерні сприятливі природні умови, родючі ґрунти, що позитивно вплинуло на господарське освоєння території. Области цієї групи мають високий рівень розораності території.

Четверта група – це регіони із нижчим від середнього індексом рівня господарської освоєності території ($I_{осв} = 0,249-0,224$). До цієї групи належать Івано-Франківська, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Миколаївська, Чернівецька і Закарпатська області. Вищезгадані регіони України за соціально-економічним розвитком відрізняються і мають середній, нижчий від середнього і низький рівні соціально-економічного розвитку. Низький рівень господарської освоєності регіонів зумовлений також специфікою природно-географічних умов. Для Закарпатської, Івано-Франківської, Житомирської, Чернівецької і Сумської областей характерна висока лісистість території. Розміщення Карпатської гірської системи на території цих областей має негативне значення для процесів господарського освоєння території.

Низький рівень господарської освоєності території мають Чернігівська, Рівненська, Волинська, Херсонська області та Севастопольська міськрада. Рівень господарської освоєності цих областей коливається від 0,216 до 0,109. Ці області мають невисокий рівень соціально-економічного розвитку. Для цих областей характерні складні природно-географічні умови, що пов'язані із високим рівнем лісистості і заболоченості території. Висока залісненість і заболоченість території перешкоджають інтенсивному господарському освоєнню території цих регіонів, що спричинило низький рівень освоєності території. Негативну роль у господарському освоєнні території Херсонської області відіграє високий показник площі земель, зайнятих під водою (Каховське водосховище, гирло р. Дніпро), який становить 15 % від всієї площі території регіону [8]. Землі, які знаходяться під водою дуже слабо залучені до господарського обороту, що негативно впливає на рівень господарської освоєності території.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження геопросторової диференціації рівнів господарської освоєності регіонів України показує значні територіальні відмінності в рівнях освоєності території країни, що зумовлена відмінними соціально-економічними процесами та неоднаковими природно-географічними умовами ведення господарської діяльності. Перспективи подальших досліджень із цієї проблематики полягають у більш детальному вивченні особливостей господарського освоєння регіонів України, виявленні географічних типів освоєності території та детальнішому дослідженні впливу природно-географічних і соціально-економічних факторів на господарське освоєння території країни.

Список використаної літератури

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологической словарь / Алаев Э. Б. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Волчук Н. М. Державна територія як специфічний ресурс соціально-економічного розвитку європейських країн / Н. М. Волчук, В. Й. Лажнік // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Міжнародні відносини. – 2001. – № 1. – С. 114–149.
3. Канцеговская И. В. Вопросы измерения и картографирования хозяйственной освоённости территории СССР / И. В. Канцеговская, Т. Г. Рунова // Изв. АН СССР. Сер. географическая. – 1973. – № 5. – С. 83–74.
4. Космачев К. П. Пионерное освоение тайги / Космачев К. П. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1974. – 144 с.
5. Мосунов В. П. Территориальные структуры районов нового освоения / В. П. Мосунов, Ю. С. Никульников, А. А. Сысоев. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 153 с.
6. Никульников Ю. С. Оценка хозяйственной освоённости территории – анализ, новые принципы конструкции показателя / Ю. С. Никульников // Доклады Института Сибири и Дальнего Востока. – 1976. – № 50. – С. 27–36.
7. Соціально-економічна географія України : навч. посіб. / за ред. проф. О. І. Шаблія. – Л. : Світ, 2000. – 680 с.
8. Статистичний щорічник Волинь – 2011 / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2010. – 551 с.
9. Сухий П. О. Динаміка сільськогосподарського землекористування та землезабезпеченості в Західному регіоні України / П. О. Сухий // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Географія. – 2007. – Вип. 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nzvdpu_geogr/2007_14/PART3/dunamika%20silskogospodarskogo%20zemlekoru styvannya.pdf.
10. Тикунов В. С. Разработка алгоритмов распознавания, классификации и картографирования географических комплексов с помощью ЭВМ / В. С. Тикунов // Новые методы в математической картографии (математико-картографическое моделирование и автоматизация). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 52–69.
11. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : навч. посіб. / Топчієв О. Г. – О. : Астропринт, 2001. – 560 с.